



Stefan Michał Marcinkiewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie;

stefan.marcinkiewicz@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0001-9956-6351>

Kształcenie protestanckich i niemieckich elit na przełomie XIX i XX w. na przykładzie absolwentów Królewskiego Gimnazjum w Ełku

Education of German Lutheran elites at the turn of the 20th century based on the example of Royal Gymnasium in Ełk

Bildung der protestantischen und deutschen Eliten an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert am Beispiel der Absolventen des Königlichen Gymnasium in Lyck

Słowa kluczowe: Ełk, Gimnazjum Królewskie, nacjonalizm, edukacja, elity

Keywords: Ełk, Royal Gymnasium, nationalism, education, elites

Schlüsselwörter: Lyck, Königliches Gymnasium, Nationalismus, Bildung, Eliten

STRESZCZENIE

W artykule poruszono problem kształcenia elit w Cesarstwie Niemieckim na przełomie XIX i XX w. Kwestia ta została przedstawiona na przykładzie absolwentów Królewskiego Gimnazjum w Ełku. Po wojnach napoleońskich, wraz z reformami państwa pruskiego, rodzący się pruski nacjonalizm zwiastował koniec Prus jako państwa wielonarodowego i narodziny społeczeństwa przemysłowego. W Ełku przekształcono dawną szkołę prowincjonalną w gimnazjum łańskie. Szkoła miała odtąd kształcić wyższe kadry na potrzeby nowoczesnego państwa z jego rozległą administracją i wojskiem, przekazywać jeden korpus wiedzy i kulturę dominującą. Sprawozdania dyrektorów Królewskiego Gimnazjum w Ełku z lat 1884–1910 pokazują, że wśród abiturientów zauważyć można szeroką reprezentację synów przedstawicieli warstw średnich i wyższych. Urzędnicy, duchowni, przedstawiciele wolnych zawodów, wojskowi, nauczyciele i kupcy, przybywający z różnych części państwa niemieckiego, kształcą swoich synów w ełckim

gimnazjum przekazując potomnym również status społeczny. Królewskie Gimnazjum w Elku było „pasmem transmisyjnym” niemieckiej kultury, kształcąc przede wszystkim protestanckie i niemieckie elity. W tym samym czasie zdecydowaną większość Mazurów w „duchu pruskim i niemieckim” miał wychowywać system szkół powszechnych. Wiekowi pary i elektryczności towarzyszyło przekonanie, że trzeba ludzi standaryzować pod względem kulturowym. Stworzenie narodu kulturowego miało się dokonać poprzez odgórnie zarządzany system kształcenia.

ABSTRACT

This article is devoted to the education of elites in the German Empire at the turn of the 19th century. The issue is presented based on the example of the alumni of the Royal Gymnasium in Elk. After the Napoleonic Wars, together with the reforms of Prussia, the awakening nationalism foreshadowed the end of Prussia as a multinational state as well as the birth of an industrial society. In Elk, a former provincial school was transformed into a Latin Gymnasium. The school was expected to henceforth educate the elites of a modern state with its complex administration and military, as well as to transmit one corpus of knowledge and a domineering culture. The reports written by the headmasters of the Royal Gymnasium of Elk in 1884–1910 suggest that its alumni mainly consisted of sons of the representatives of the middle and upper class. Officials, clergy, representatives of liberal professions, military men, teachers and merchants coming from different parts of the German state educated their sons in the Gymnasium in Elk, passing on their social status to their descendants. The Royal Gymnasium of Elk was a kind of transmission medium of German culture, educating above all Lutheran and German elites. Simultaneously, most Masurians were educated in the “German and Prussian spirit” by the system of public schools. The age of steam and electricity was dominated by a belief that people should be subjected to a cultural standardisation. The creation of a nation that would be uniform in terms of culture was intended to be achieved by means of a centrally managed system of education.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel befasst sich mit dem Problem der Bildung von Eliten im Deutschen Reich an der Wende vom 19. zum 20. Jh. Dieses Thema wird am Beispiel der Absolventen des Königlichen Gymnasiums in Lyck dargestellt. Nach den Napoleonischen Kriegen läutete der aufkommende preußische Nationalismus zusammen mit den Reformen des preußischen Staates das Ende Preußens als Vielvölkerstaat und die Geburt der Industriegesellschaft ein. In Lyck wurde die ehemalige Provinzialschule in ein lateinisches Gymnasium umgewandelt. Die Schule sollte von nun an die höheren Kader für die Anforderungen des modernen Staates mit seiner riesigen Verwaltungsschicht und Armee ausbilden, einen Wissensbestand und eine Leitkultur vermitteln. Die Berichte der Direktoren des Königlichen Gymnasiums in Lyck aus den Jahren 1884–1910 zeigen, dass es unter den Absolventen eine breite Vertretung der Söhne von Mitgliedern der Mittel- und Oberschicht gab. Beamte, Geistliche, Vertreter freier Berufe, Militärs, Lehrer und Kaufleute, die aus verschiedenen Teilen des deutschen Staates stammten, bildeten ihre Söhne im Gymnasium in Lyck aus und gaben ihren sozialen Status an ihre Nachkommen weiter. Das Königliche Gymnasium in Lyck war ein “Transmissionsriemen” der deutschen Kultur und bildete vor allem protestantische und deutsche Eliten aus. Gleichzeitig sollte die große Mehrheit der Masuren durch das gemeinsame Schulsystem im “preußischen und deutschen Geist” erzogen werden. Mit dem Zeitalter von Dampf und Elektrizität ging die Überzeugung einher, dass die Menschen kulturell standardisiert werden müssen. Die Schaffung einer Kulturnation sollte durch ein Bildungssystem von oben nach unten erreicht werden.

Nacisk kładziony przez reformację na biblistkę i umiejętność czytania, zajadłe ataki na monopol duchownych (i raczej upowszechnienie niż zniesienie kapłaństwa, co tak podkreślał Weber), indywidualizm i wyraźne sprzężenie z ruchliwymi populacjami miejskimi – wszystko to zwiastowało postawy i przemiany społeczne, które zrodziły epokę nacjonalizmu¹.
(E. Gellner)

WSTĘP

Max Weber w swojej klasycznej pracy „Etyka protestancka a duch kapitalizmu”² (1904–1905) powiązał protestantyzm z rozwojem gospodarki kapitalistycznej. Ernest Gellner wskazywał na związek reformacji z nacjonalizmem. Formowanie się języków narodowych pod wpływem protestantyzmu miało niebagatelne znaczenie dla późniejszego rozwoju kultur narodowych i powstania koncepcji państwa narodowego. Nacjonalizm kulturowy zrodził się w Prusach w XVIII w. Jego twórca – Johann Gottfried Herder (1744–1803) – twierdził, że język jest główną skarbnicą dziedzictwa ludów³. Zgodnie z tokiem rozumowania Herdera wyłoniła się koncepcja narodu rozumianego jako „sztafeta pokoleń” połączonych poprzez język. Jednocześnie rewolucja francuska przyniosła ideę narodu politycznego, w ramach którego wszyscy ludzie stają się równoprawnymi obywatelami w granicach danego państwa. Nacjonalizm polityczny i kulturowy stopiły się wnet w ideę państwa narodowego, która ogarnęła Europę i świat w XIX i XX w.

Osiemnastowieczne Prusy były państwem, które zamieszkiwało wiele nacji uznających zwierzchnictwo pruskiego monarchy: [...] *ludzie uznawali siebie za Holendrów, Fryzyczyków, Polaków, Pomorzan czy Marchian, mówili po niemiecku, polsku, litewsku czy walońsku, uznawali się jednak za Prusaków, i przez to czując się związanymi z ideą państwa ponadnarodowego*⁴. Wojny napoleońskie obnażyły słabość państwa pruskiego. Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) w swoich słynnych „Mowach do Narodu Niemieckiego” („Die Reden an die deutsche Nation”) (1808) postulował powołanie państwa narodowego opartego na wspólnocie języka niemieckiego, powszechnej służbie wojskowej i wychowaniu w duchu narodowym.

¹ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991, s. 55.

² M. Weber, *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*, tłum. D. Lachowska, WUW, Warszawa 2011.

³ *Czy ma lud [...] coś bardziej ukochanego niż język swoich ojców? W nim tkwi całe bogactwo myśli o tradycji, historii, religii i podstawach życia, wszystko całe serce i dusza. Odebrać takiemu ludowi jego język lub go poniżyć, oznacza zabrać mu nieśmiertelne bogactwo, które przechodzi z rodziców na dzieci.* J.G. Herder, *Briefe zu Beförderung der Humanität*, Johann Friedrich Hartknoch, Riga, 1793 (<http://gutenberg.spiegel.de/buch/briefe-zu-beforderung-der-humanitat-6443/3>).

⁴ *Preussen. Geschichte eines Mythos*, Hrsg. J.H. Schoeps, Weltbild Verlag, Berlin 2010, s. 7.

Przełom wieków XVIII i XIX zwiastował kres mocarstw wielokulturowych. Państwo miało stać się homogeniczne kulturowo, co pociągało za sobą mniej lub bardziej represyjną asymilację kulturową.

SZKOŁA PROWINCJONALNA W EŁKU

W XVI w. miasteczko Ełk w stało się istotnym centrum polskiego protestantyzmu w Prusach Książęcych. W pobliskim Maleczewie Jan Malecki (1482–1567) wraz synem Hieronimem (1527–1583) zajmowali się działalnością translatorską i wydawniczą. Ełcka drukarnia konkurowała z Janem Seklucjanem (1498 lub 1510–1578) – z Królewca w liczbie wydanych ksiąg religijnych w języku polskim. Spór lingwistyczny między Janem Maleckim, Janem Seklucjanem i Stanisławem Murzynowskim (1527–1553) dotyczący tłumaczenia religijnych tekstów na język polski jest ważnym wkładem tych protestanckich drukarzy i tłumaczy w rozwój literackiego języka polskiego⁵.

Z uwagi na godne wypełnianie roli pastora i tłumacza – Jan Malecki dostał od księcia Albrechta polecenie stworzenia w Ełku szkoły (1546). Pierwszym rektorem tej przykościelnej szkoły został jego syn – Hieronim Malecki. W 1587 r. przekształcono ją w szkołę partykularną, a w 1599 r. podniesiono do rangi książęcej szkoły prowincjonalnej (traktowanej na równi z gimnazjami). Podobne szkoły istniały w Tylży (dla ludności litewskiej) i Zalewie (dla ludności niemieckiej)⁶. Pierwotnie ełcka placówka edukowała ludność polskojęzyczną. Jej celem było przygotowanie młodzieży do studiów teologicznych w królewieckiej Albertynie. Potrzebowano wykwalifikowanych duchownych ewangelickich, którzy potrafiliby pełnić posługę w polskojęzycznych parafiach Księstwa. Do ełckiej szkoły uczęszczali chłopcy nie tylko z najbliższych okolic, ale także protestanci synowie szlachty z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷. Ponadto w Ełku języka polskiego uczyli się również Niemcy z Królewca oraz innych pruskich miast. Do 1653 r. kształciło w niej tylko trzech nauczycieli. Szkoła ucierpiała na skutek najazdu Tatarów w 1656 r., a po pożarze w 1688 r. powstała propozycja, aby szkołę przenieść do Kętrzyna. Nie zyskała ona aprobaty, ponieważ język polski nie był tam tak powszechny⁸. W 1707 r. przy wsparciu finansowym króla i pomocy mazurskich miejscowości Olecka, Rynu, Giżycka i Pisu udało się odbudować

⁵ D.A. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters into the History of the Controversies (1551–1632)*, *Modern Philology*, 1989, Vol. 123, University of California Publications, s. 14–33.

⁶ K. Hartknoch, *Altes Und Neues Preußen*, In Verlegung Martin Hallervorden/Buchhändlern in Königsberg. Druckts Johann Andrae, Frankfurt–Lipsk 1684, s. 483, A. Kossert, *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, tłum. B. Ostrowska, Scholar, Warszawa 2009, s. 100.

⁷ D. Bogdan, *Znaczenie szkół prowincjonalnych w Ełku i w Zalewie dla polskiego i niemieckiego elementu etnicznego w Prusach w XVI–XVIII wieku*, w: *Postawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.)*, red. G. Białuński, G. Jasiński, Giżycko 1999, s. 10–17.

⁸ C. MoczarSKI, *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußischer Wirtschaftsraum*, Ferdinand Hirt in Breslau, 1938, s. 106.

szkołę. Niestety placówka ucierpiała na skutek epidemii dżumy (1709–1711) i działań wojennych z 1758 r. Szkoła prowincjonalna w Ełku pełniła swoją rolę z różnymi trudnościami przez 250 lat, kształcąc młodzież z „polskich powiatów”. Do roku 1580 aż 47 absolwentów ełckiej szkoły studiowało na Uniwersytecie Królewieckim, a w latach 1580–1610 uczyło się tam łącznie 350 studentów z Mazur. W latach 1610–1640 w królewieckiej Albertynie studiowało: 50 chłopców z Ełku, 88 – Olecka, 37 – Węgorzewska, 30 – Pasymia, 37 – Piszka, 29 – Rynu, 27 – Działdowa, 20 – Dąbrówna, 17 – Szczytna, 9 – Ostródy, 14 – Szestna, 9 – Orzysza, 12 – Mrągorzowa, 2 – Giżycka. Łącznie z ośmiu okręgów mazurskich immartykulowało się w latach 1544–1700 prawie 1200 osób⁹. Jednym z najbardziej znanych absolwentów Szkoły Prowincjonalnej w Ełku był urodzony w Lepakach – XVIII-wieczny pastor Michał Pogorzelski. Po ukończeniu ełckiej szkoły studiował on na Uniwersytecie Królewieckim, a następnie został pastorem w Kalinowie¹⁰.

KRÓLEWSKIE GIMNAZJUM W EŁKU

W latach 1809–1810 minister edukacji w Królestwie Prus – Wilhelm von Humboldt (1767–1835) przeprowadził reformę szkolnictwa, która miała na celu upowszechnienie oświaty. Odtąd szkoła winna przekazywać wartości duchowe i uczyć dochodzenia do prawdy, kształcąc w duchu klasycznym – poprzez naukę łaciny i greki. Dawne szkoły prowincjonalne zamieniono w gimnazja weryfikując kadrę nauczającą poprzez specjalny egzamin państwowy. Podniesiono jakość szkolnictwa powszechnego (*Volksschule*) mającego dawać podstawy do kontynuacji nauki w gimnazjum¹¹.

Scentralizowano szkolnictwo, nauka mogła się odbywać już tylko w językach literackich; obowiązek służby wojskowej wymuszał od każdego rekruta rozumienie języka przełożonego; upowszechnienie umiejętności czytania wspierało standaryzację języka w równej mierze jak rozbudowa połączeń komunikacyjnych oraz intensyfikacja handlu i gospodarki¹².

W wyniku reformy szkolnictwa także ełcką placówkę przekształcono w niemieckojęzyczne gimnazjum¹³. Do początku XIX w. głównym zadaniem ełckiej szkoły

⁹ A. Kossert, *Mazury. Zapomniane południe Prus Wschodnich*, Scholar, Warszawa 2004, s. 54.

¹⁰ E. Sukertowa-Biedrawina, *W obronie Michała Pogorzelskiego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1957, nr 3, s. 182–188.

¹¹ J. Luh, *Die Zeit der Reformen*, w: *Preussen. Geschichte eines Mythos*, Hrsg. J.H. Schoeps, Weltbild, Berlin 2010, s. 90–91.

¹² E. Renan do D. F. Straussa, 13.09.1870, w: H. Schulze, *Państwo i naród w dziejach Europy*, tłum. D. Lachowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 298–299.

¹³ A. Szymański, *Akademia Mazurska*, w: *Mazury – słownik stronniczy, ilustrowany*, W. Mierzwa (red.), Retman Baobab, Dąbrówno–Warszawa 2008, s. 7.

było nauczanie języka polskiego, który był głównym środkiem porozumiewania się z ludnością na obszarze Mazur¹⁴. Jeszcze w 1802 r. język polski nauczany był w wymiarze dziesięciu godzin tygodniowo. Radca konsystorza – Johann Friedrich Zöllner w swym sprawozdaniu wspominał o powszechnym stosowaniu tego języka w mieście: *większość uczniów mówi językiem polskim (właściwie polskim-mazurskim) i mają na każdym kroku okazję, aby mówić nim w mieście*¹⁵. Do czasów rektora Johanna Friedricha Wollnera (1770–1823) uczniowie mieli do dyspozycji nawet 15 godzin języka polskiego podczas trzech kursów. W 1810 r., mimo sprzeciwów superintendenta Tymoteusza Gizewiusza, zniesiono język polski z listy przedmiotów obowiązkowych¹⁶. 3 sierpnia 1813 r., w rocznicę urodzin króla, uroczyste otwarto nowe gimnazjum, które miało odtąd kształcić kadry na potrzeby modernizującego się państwa pruskiego.

W latach 1819–1823 w Królewskim Gimnazjum w Ełku pracował pochodzący z Saksonii Bernhard Heinrich Thiersch (1793–1855) – autor nieformalnego hymnu Prus pt. *Ich bin ein Preuße, kennt ihr meine Farben?* („Jestem Prusakim, znacie moje barwy?”)¹⁷. Był on ojczymem Otto von Corvina (1812–1886), który w latach 1819–1821 mieszkał wraz z matką w Ełku. Jak wspominał Corvin w ówczesnym „małym, polskim miasteczku” na rubieżach Prus wykształceni ludzie mówili po niemiecku, a prości ludzie po polsku lub mieszkanką obu języków¹⁸. Szlachecka rodzina Corvina zaliczała się do wykształconej, mieszczańskiej i pruskiej elity. Zaliczał się do niej również pochodzący z Turynii – Johann Samuel Rosenheyn (1777–1844) dyrektor ełckiego gimnazjum w latach 1824–1841. Dyrektor Rosenheyn upowszechnił w Ełku kult pruskiego bohatera, dowódcy Bośniaków – Johanna Heinrich von Günthera (1736–1803)¹⁹. Dzięki staraniom stworzonego przez Rosenheyna Związku Günthera 16 czerwca 1841 r. szczątki pruskiego generała spoczęły w Ełku. W samym centrum miasta wzniesiono obelisk – grób pierwszego pruskiego i lokalnego bohatera.

W 1843 r. ludność mazurską szacowano na 200 tys. mieszkańców, z których większość w miastach była pochodzenia niemieckiego, a ludność wiejska – pochodzenia polskiego²⁰. Ełccy nauczyciele stanowili lokalną, pruską elitę promieniującą

¹⁴ M. Töppen, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*, Verlag von Theodor Bertling, Danzig, 1870, s. 481–482.

¹⁵ Ibidem, s. V.

¹⁶ H. Seidel, P. Dziengel, *Das Gymnasium zu Lyck (Ernst Moritz Arndt Schule) 1587–1987*, Vereinigung Sängerkränzen der Lycker Prima, 1830 und Sudavia, Hannover 1987, s. 25.

¹⁷ B.H. Thiersch zasłynął później jako autor pieśni *Ich bin ein Preusse* („Jestem Prusakim”) [S.M.].

¹⁸ O. Corvin, *Aus dem Leben eines Volkskämpfers. Erinnerungen von Corvin*, Bd. 1, Gebrüder Binger, Amsterdam 1861, s. 44–45.

¹⁹ *Rede über verstorbenen Generallieutenant Freiherrn v. Günther gehalten am Erinnerungsfeste, den 17. Januar 1835, in dem Königlichen Gymnasium in Lyck von dem Director Dr. Rosenheyn*, „Preussische Provinzial Blätter“, 1835, Bd. 13, s. 217.

²⁰ *Nothstand Masurens*, „Das Lycker gemeinnützige Unterhaltungsblatt“, 11 März 1843, s. 81.

na otoczenie. Misję i posłannictwo nauczycieli gimnazjalnych przedstawił w mowie z okazji urodzin króla w listopadzie 1843 r. nauczyciel Królewskiego Gimnazjum w Ełku – Ludwig Horch:

[m]y jednak, stojący na straży przedniej niemieckiego narodu na Wschodzie, jesteśmy szczególnie powołani do wspierania i troski o niemieckie interesy. Do tego powinno przyczyniać się nasze gimnazjum, które choć założone było w obszarze zamieszkałym przez ludność polskojęzyczną, powinno działać na rzecz niemieckiej nauki i niemieckiego narodu. Wierzę, że najgorętszym życzeniem dyrekcji i nauczycieli tej placówki, jest, oprócz zaszczepienia chrześcijańskiego sumienia, czci monarchom, miłości dla prawa i porządku, przez które to tylko można uzyskać prawdziwą wolność, jest jeszcze rozbudzenie i wsparcie silnego poczucia narodowego, niemieckiego ducha w osobach wychowanków²¹.

Liczba wychowanków zreformowanego gimnazjum rosła od początku XIX w. W 1824 r. w ełckim gimnazjum kształciło się 116 uczniów, a w 1834 r. było już ich 214. W połowie XIX w. kształciło się w nim 200–250 uczniów, a zatrudnionych było 8–10 nauczycieli. Nauka w gimnazjum była płatna, a wpływy z chesnego stanowiły ważny składnik budżetu szkoły. Tylko nieliczni uczniowie mogli zostać zwolnieni z opłat²². Spośród 12 absolwentów udających się na studia w 1851 r. tylko trzech pochodziło z Ełku. Z wszystkich części prowincji przybywali do niej uczniowie²³, a z odległych części Prus także nauczyciele. Późniejszy dyrektor ełckiego gimnazjum – Hermann Hampke – rozpoczął pracę w Ełku pod koniec lat 50. XIX w. W 1888 r. wspominał on trudne początki swojej pracy na rubieżach Prus:

(i) tak myślę i wspominam dziś czasy sprzed 30 laty, kiedy jako jeszcze młody nauczyciel, pochodzący z Zachodu przybyłem do tego miasta, wówczas ledwie dostępnego komunikacyjnie, jakże obco się wówczas czułem. Chłopcy o swoich, po części obcych nazwiskach, większość poubierana w tradycyjne surduty, część nauczycieli zajmująca się dodatkowo obcymi mi pracami²⁴.

²¹ *Preußens Einfluss auf die Unabhängigkeit und Einigkeit Deutschlands. Eine Festrede, gehalten zur Geburtsfeier des Königs den 18 October 1843, im Königl. Gymnasium zu Lyck von dr. Horch*, „Das Lycker gemeinnützige Unterhaltungsblatt“, 18 November 1843, s. 372.

²² T. Chrzanowski, „Stipendium Masovianum” w Królewskim Gimnazjum w Ełku w drugiej połowie XIX wieku (1858–1914), KMW, 2011, nr 2 (272), s. 237.

²³ C. Moczański, op. cit., s. 106.

²⁴ E. Kammer, *Bericht über die Feier des dreihundertjährigen Bestehens des Königlichen Gymnasiums zu Lyck*, Hartung, Königsberg 1888, s. 33.

Współpracownikami Hampkego w szkole były tak istotne postacie ówczesnego czasu jak: Michael Chrzescinski, Orlando Gortzitza czy Wilhelm Menzel. Były to osoby zasłużone dla życia kulturalnego ówczesnego Ełku²⁵.

Wilhelm Menzel zasłynął jako wydawca dwóch gazet: „Das Lycker gemeinnützige Unterhaltungsblatt” (1840, poprzednika wydawanego do 1936 r. „Lycker Zeitung”) i „Przyjaciela Ludu Łeckiego” (1842–1844). Niemiekojęzyczny „Lycker Unterhaltungsblatt” był kierowany do wykształconych przedstawicieli warstw wyższych (warstwy inteligencko-kupieckiej)²⁶. Teksty pisane były w dużej mierze przez nauczycieli gimnazjum, którzy byli też jego wiernymi abonentami. „Przyjaciel Ludu Łeckiego” był pismem polskojęzycznym kierowanym do przedstawicieli warstwy chłopskiej²⁷. W przeciwieństwie do „Przyjaciela...” „Das Lycker gemeinnützige Unterhaltungsblatt” przynosiła zyski, bo czerpała dochody z ogłoszeń (inseraty)²⁸. „Przyjaciel Ludu Łeckiego” nie przetrwał trudnego okresu głodu z lat 1844–1845 i został przez Wilhelma Menzla zamknięty, mimo, że nakład „Przyjaciela...” (w 1842 r. – 281 egzemplarzy) daleko przekraczał nakład niemieckiego konkurenta (w 1847 r. – 182 egzemplarze)²⁹. Nauczyciele przybywający z różnych części Prus organizowali życie społeczne i kulturalne: tworzyli biblioteki, kółka czytelnicze, pisali książki i artykuły. Gimnazjum było „kuźnią” lokalnych, niemiekojęzycznych elit, które wraz z upływem czasu powiększali dodatkowo kolejni napływowi urzędnicy, wojskowi i kupcy. Mieszczañstwo stało się siłą napędową nacjonalizmu pruskiego, a ich lokalnym i intelektualnym zapleczem byli gimnazjaliści nauczyciele.

Już w pierwszej połowie XIX w. odczuwało się w Ełku „pruskiego ducha”. Tendencja ta uległa nasileniu w drugiej połowie tegoż wieku – w okresie rządów Ottona von Bismarcka i utworzeniu Cesarstwa Niemieckiego. Wojciech Kętrzyński pisał słusznie, że głównymi ośrodkami przekazywania kultury niemieckiej były: szkoła i wojsko³⁰. Dwaj nauczyciele ełckiego gimnazjum – Otto Bock i Orlando Gortzitza, w randze oficerów, brało udział w wojnie przeciwko Francji. Również dwudziestu abiturientów i uczniów trafiło w szeregi armii³¹. Dyrektor Hampke żegnał uczniów i maturzystów idących na front słowami: *(u)pokorzyć Prusy, ponownie podzielić Niemcy, zdobyć Ren, to są po części skrycie, po części otwarcie określone cele*

²⁵ „Neue preußische Provinz Blätter“, Königsberg 1858, Bd. 1, S. 292.

²⁶ C. Pletzing, *Vom Völkerfrühling zum nationalen Konflikt. Deutscher und polnischer Nationalismus in Ost- und Westpreussen 1830–1871*, Otto Hereassowitz Verlag, Wiesbaden 2003, s. 77.

²⁷ *Przyjaciel Ludu Łecki (ełcki). Roczniki 1842 i 1844 wraz z „Przydatkiem”*, red. G. Jasiński, Ostróda 2010, s. 22.

²⁸ *Ibidem*, s. 70.

²⁹ C. Pletzing, *op. cit.*, s. 77.

³⁰ W. Kętrzyński, *O Mazurach* (przedruk z redakcją z 1872), oprac. J. Jasiński, Pojezierze, Olsztyn 1968, s. 38.

³¹ H. Hampke, *Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Lyck am Schlusse des Schuljahres von Michaelis 1870 bis dahin 1871*, Schellpressendruck von Rudolph Siebert in Lyck, Lyck 1871, s. 18.

tej wojny³². 22 września 1875 r. w Ełku upamiętniono poległych żołnierzy i kombatanów z terenu powiatu monumentalnym pomnikiem w centrum miasta autorstwa powiatowego inspektora budowlanego – Schmarsowa. Pomnik stanął nieopodal gimnazjum, w którym później organizowano uroczystości państwowe z okazji dni Sedanu. Wojna prusko-francuska, a w szczególności bitwa pod Sedanem (1870), stały się elementami mitu fundatorskiego Drugiej Rzeszy Niemieckiej.

Według Maxa Töppena pod koniec lat 60. XIX w. Ełk był głównym centrum kształcenia na Mazurach³³. Szkoła nobilitowała miasto do tego stopnia, że od drugiej połowy XIX w. gimnazjalni nauczyciele zaczęli je nazywać „stolicą Mazur”³⁴.

„BILDOWANI” NA MAZURACH

Koniec XIX w. wiązał się z gwałtownie postępującą ekspansją kultury niemieckiej na Mazurach i zintensyfikowaniem działań strony polskiej. Industrializacja niosła ze sobą m.in. masowe migracje, rozrost ośrodków miejskich, upowszechnianie się edukacji i tworzenie państwa narodowego. Po latach marginalizacji, dzięki kolei Mazury stawały się częścią państwa niemieckiego, a zawsze wierni cesarzowi Mazurzy powoli przyjmowali tożsamość niemiecką. Wojciech Kętrzyński pisał:

[k]ażdy wykształcony Mazur stawał się Niemcem, bo inteligencji swojskiej nie było [...] ukończywszy szkoły i dostawszy się na uniwersytet tak dalece się przejął, że z pogardą patrzy an ziomków po polsku mówiących, że często już nie może porozumieć się z własnymi rodzicami, którzy po niemiecku nie umieją – a takich przypadków znam wiele!³⁵

Kętrzyński zwrócił uwagę na Mazury polskich działaczy z Wielkopolski. *Na przełomie XIX i XX wieku – pisał Janusz Jasiński – zarówno Niemcy, jak i Polacy traktowali lud mazurski jako regionalną gałąź: pierwsi narodu niemieckiego, drudzy narodu polskiego³⁶*. W celu prowadzenia pracy uświadamiającej Mazurów przybył do Ełku Karol Bahrke. Wydawał on w Ełku od 1892 r. „Gazetę Ludową”, która stała się na krótko organem stworzonej w międzyczasie Mazurskiej Partii Ludowej. Bahrke opisuje Ełk jako miasto niemieckie (1898):

[a] więc Ełk miasto, o którym marzyłem od chwili wyjazdu z Warszawy. Z góry już wiedziałem, że będzie niemieckiem jak wszystkie miasta na

³² Ibidem, s. 2.

³³ M. Töppen, op. cit., 1870, s. 468.

³⁴ Zob.: S.M. Marcinkiewicz, *Mityczna stolica Mazur. Między Ełkiem a Lyck*, MHE, Ełk 2015.

³⁵ W. Kętrzyński, op. cit., s. 37 i 41.

³⁶ J. Jasiński, *Michał Kajka 1858–1940*, Mazurskie Towarzystwo Naukowe, Ełk 2008, s. 22.

Mazurach, dla tego też postanowiłem odszukać redakcję „Gazety Ludowej“, w której spodziewałem się znaleźć odżywczą krynicę³⁷.

W mazurskich miastach dominowało już niemieckojęzyczne mieszczaństwo, ale na wsi słychać było jeszcze gwarę mazurską:

[t]aką to piękną jadąc drogą, weseli i orzeźwieni, witamy każdego przechodnia przyjętem tutaj powszechnie „dobry dzień waszeci“. Odpowiadają prawie bez wyjątku, „dziękuję waści“, a często z dodatkiem „a niech się tam waści dobrze jedzie“. A trzeba widzieć rozradowane i zdziwione jednocześnie twarze tych dobrych ludzi, gdy polskie powitanie z ust „bildowanych“ ludzi usłyszają. Bildowanym, w ustach ludu mazurskiego, jest każdy człowiek, mający pozory wykształcenia, t.j. długi surdut, krawat, ładny kapelusz, a chociażby i koło (jakże się nieraz pod tym względem mylą). Jegomość taki już po polsku nie zagada, bo właściwie „bildacya“, czyli wykształcenie na tem tutaj w pierwszym rzędzie polega, by mówić tylko po niemiecku³⁸.

Pod koniec XIX w. używanie gwary mazurskiej świadczyło o wiejskim pochodzeniu, niskim poziomie wykształcenia i zapóźnieniu cywilizacyjnym. Używanie języka niemieckiego było postrzegane jako wyraz awansu społecznego, do którego w przypadku Mazurów prowadziła edukacja w niemieckiej szkole. Jaką rolę w tym procesie odgrywało Gimnazjum Królewskie w Ełku?

KSZTAŁCENIE PROTESTANCKICH I NIEMIECKICH ELIT

Dyrektorzy Królewskiego Gimnazjum w Ełku regularnie sporządzali szczegółowe sprawozdania z ostatniego roku szkolnego. Dokumenty te są kopalnią wiedzy o szkole i jej uczniach. Umożliwiają zestawienie danych oraz analizę struktury społecznej uczniów, biorąc pod uwagę takie charakterystyki jak: wyznanie, pochodzenie terytorialne, pochodzenie społeczne uczniów. Zestandaryzowana forma sprawozdań z lat 1884–1910 umożliwia zestawienie danych liczbowych i poddanie ich analizie statystycznej. Na podstawie dokumentacji można zestawzić: a) dane semestralne dotyczące wszystkich uczniów, b) dane dotyczące węższej grupy maturzystów. Informacje obejmujące węższe grono maturzystów były najbardziej szczegółowe. Na ich podstawie udało się odtworzyć pochodzenie społeczne abiturientów.

W latach 1884–1910 w Gimnazjum Królewskim w Ełku uczyło się semestralnie od 355 do 266 uczniów. Widoczny jest ubytek uczniów w ciągu roku szkolnego

³⁷ Dzierżek (K. Bahrke), *Wycieczka kolarza na Mazury Pruskie*, Rubieszewski i Wrotnowski, Warszawa 1898, s. 8.

³⁸ *Ibidem*, s. 20–21.

(tab. 1). Średnio w omawianym okresie uczyło się 305 uczniów na semestrze pierwszym a kończyło 294 uczniów.

Tabela 1. Liczba uczniów w Gimnazjum w Elku w latach 1884–1910 na początku i na końcu semestru

Rok szkolny	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892
Początek	355	339	324	352	345	348	326	300	277
Koniec	333	318	323	341	344	338	314	280	268

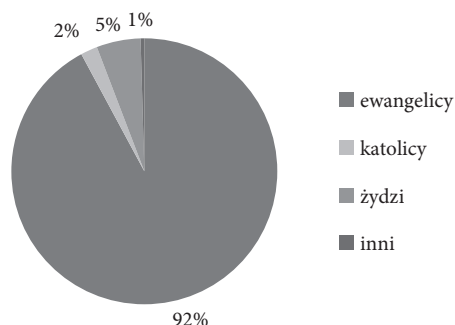
Rok szkolny	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901
Początek	292	304	287	296	289	282	284	282	285
Koniec	282	292	278	285	278	271	281	270	266

Rok szkolny	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
Początek	278	281	304	303	313	320	300	287	295
Koniec	267	295	289	300	302	298	280	277	278

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr...*, Lyck 1884–1895; *Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht für das Schuljahr...*, 1896–1911, Lyck.

Według danych z omawianego okresu 92% wszystkich uczniów było ewangelikami, 5% wyznania mojżeszowego, a 2% stanowili katolicy. 52% uczniów pochodziło z Elku, a 47% spoza Elku (1% z zagranicy).

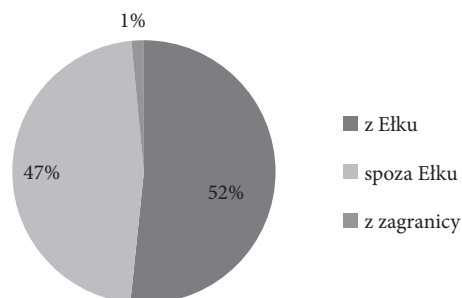
Rys. 1. Wyznanie uczniów Gimnazjum Królewskiego w Elku z lat 1884–1910.



Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr...*, Lyck 1884–1895; *Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht für das Schuljahr...*, 1896–1911, Lyck.

52% uczniów pochodziło z Elku, a 47% uczniów spoza Elku. Jedynie 1% uczniów pochodził z zagranicy. Elckie gimnazjum nie było już w tym czasie jedyną placówką kształcenia na Mazurach. Stąd też większa obecność uczniów z samego Elku.

Rys. 2. Pochodzenie terytorialne uczniów Gimnazjum Królewskiego w Elku z lat 1884–1910.



Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr...*, Lyck 1884–1895; *Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht für das Schuljahr...*, 1896–1910, Lyck.

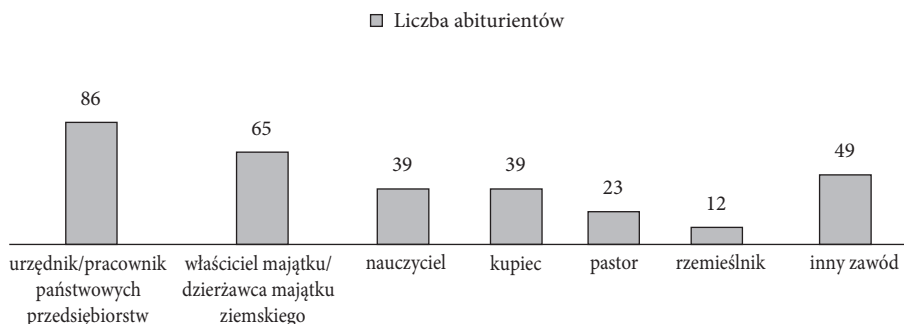
W sprawozdaniach dyrektorów gimnazjum z lat 1884–1910 można odnaleźć informacje o pochodzeniu społecznym maturzystów elckiego gimnazjum – dotyczące profesji ojców. Wśród zawodów ojców pojawiali się m.in.: właściciel fabryki, nauczyciel, kupiec, profesor elckiego gimnazjum, kierownik szkoły, urzędnik sądowy, restaurator, inżynier kolejnictwa, właściciel ziemski, adwokat, nadleśniczy. W latach 1884–1910 szkołę z powodzeniem ukończyło m.in. 13 synów kierowników różnych szkół, 11 synów nauczycieli elckiego gimnazjum, 6 synów superintendentów, 4 synów lekarzy, syn aptekarza, syn weterynarza, syn burmistrza Elku i syn prezesa sądu. Spośród 313 abiturientów – 86 miało ojców zajmujących stanowiska urzędników, pracowników państwowych przedsiębiorstw (np. lasy państwowe). Ojcowie 65 byli właścicielami (z rzadka –dzierżawcami) majątków ziemskich. Ojcowie 39 maturzystów to nauczyciele, tyłu samo miało za ojców kupców, a 23 uczniów kończących szkołę było synami pastorów. Inne odnotowane zawody rodziców maturzystów to telegrafista czy inżynier kolejnictwa. Zawód rzemieślnika cechował ojców 13 uczniów (wśród nich m.in. cieśla, stolarz, studniarz, szewc, kołodziej, dekarz, rzeźnik, krawiec), ale wszyscy byli mistrzami w swoim fachu. Ponadto wśród zawodów związanych z usługami można było wyróżnić restauratora i cukiernika.

Spośród 313 abiturientów 105 pochodziło z Elku³⁹, a 34 z pozostałej części powiatu elckiego. Wśród 313 abiturientów z lat 1884–1910 tylko 18 to wyznawcy

³⁹ Stwierdzany na podstawie miejsca zamieszkania ojca [S.M].

religii mojżeszowej, 5 to katolicy i jeden wyznawca kościoła ewangelicko-reformowanego.

Rys. 3. – Zawód ojca abiturienta ełckiego gimnazjum w latach 1884–1910.



Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr...*, Lyck 1884–1895; *Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht für das Schuljahr...*, 1896–1911, Lyck.

W szkole kształcili się również uczniowie spoza Cesarstwa Niemieckiego. W spisie maturzystów z badanego w niniejszej publikacji okresu znajdują się synowie znanych, niemieckich fabrykantów z obwodu białostockiego: Albert Commichau (Białystok) i Franz Aunert (Supraśl). Pojawił się również Joseph Rau – syn nadleśniczego z Małego Płocka. Gimnazjum ukończyli również dwaj poddani Imperium Rosyjskiego wyznania mojżeszowego: Raphael Sokolowsky (syn adwokata z Kowna) i Isidor Sokolowski (syn księgowego z Kijowa). Maturę zdawali tu także synowie kupców żydowskich z Prostek: Heinrich Schidorsky, Max Isserlin (ur. 1874), Max Isserlin (ur. 1879) i Oskar Spiero. Handel graniczny, który był główną siłą napędową rozwoju gospodarczego miasta XIX/XX w. znalazł swe odzwierciedlenie w edukacji.

Z uwagi na konieczność opłaty czesnego większość maturzystów wywodziła się z lepiej sytuowanych rodzin z obszaru Mazur: 1/3 mieszkała w Ełku, a 44% spośród nich na terenie w powiatu ełckim. Wielu wyższych urzędników miejskich, powiatowych i sądowych posłało swoich synów do ełckiego gimnazjum (m.in. burmistrz, sekretarze powiatu, prezes sądu, sekretarze sądu, komornik sądowy). Wśród maturzystów zauważyć można dużą grupę synów: urzędników, duchownych i właścicieli ziemskich. Stosunkowo rzadko maturę zdawali przedstawiciele niższych warstw społecznych. Możliwe, że część z nich znalazła się w pojemnej kategorii właścicieli ziemskich, choć niewątpliwie pomiędzy nimi istnieć musiały różnice majątkowe, wpływające na szanse edukacyjne. Kształcenie maturzysty w gimnazjum, w zależności od stopnia przygotowania ucznia do szkoły, trwało od

kilku do kilkunastu lat. W omawianym okresie funkcjonowały fundusze stypendialne, w ramach których przyznawano rocznie kilkanaście stypendiów: Fundacja Andreasa Madeyki – 2 stypendia, „Stipendium Masovianum” – maks. 5 stypendiów, „Freitag’sche Stiftung” – 5 stypendiów, Fundacja Jubileuszowa – 2 stypendia, Fundacja Heinricha Karkutscha – 3 stypendia⁴⁰. Dodając jeszcze uczniów zwolnionych z opłat można by oszacować liczbę ubogich uczniów na około 20 osób. Stypendia także nie zawsze zaspakajały potrzeby uczniów. Kształcenie w gimnazjum było więc przywilejem zamożnej elity.

Niewątpliwie znaczna część uczniów gimnazjum z Mazur nie zdawała matury, odchodząc do wojska czy kształcenia zawodowego. Pomimo tego, ich wiedza i umiejętności zapewniały również przynależność do niemieckojęzycznej warstwy mieszczańskiej. Z pewnością w ten sposób ełcka szkoła wykształciła więcej „bldowanych” Mazurów. Jednak największą rolę w kształceniu Mazurów odegrały szkoły elementarne, których początki sięgały pierwszej połowy XVIII w. Powszechny obowiązek szkolny i zasady organizacyjne szkół powszechnych wprowadził Edyktom Generalnym król pruski Friedrich Wilhelm I w 1717 r., a Ustawa szkolna z 30 lipca 1736 r. tworzyła zręby nowoczesnego szkolnictwa. W XIX w. szkoły powszechne kończyły dzieci chłopskie, drobnych rzemieślników i wyrobników wiejskich. Dzięki rozwojowi edukacji na terenach wiejskich upowszechnił się język niemiecki a analfabetyzm w Niemczech spadł z 30% w 1870 r. do 5% w 1914 r.⁴¹

ZAKOŃCZENIE

Pod koniec XVIII wieku Ełk był „polskim” miasteczkiem słynącym z odbywających się tu targów. Miejscowość była znana również z kształcenia protestanckich duchownych, którzy po studiach w Albertynie, zgodnie z duchem Lutera, mieli nieść „słowo Boże” w zrozumiałym dla miejscowych, ojczystym ich języku. Reforma państwa pruskiego, którego niemoc objawiły wojny napoleońskie oraz rodzący się pruski nacjonalizm zwiastowały koniec Prus jako państwa wielonarodowego i narodziny społeczeństwa przemysłowego. Lokalną konsekwencją tego było przekształcenie dawnej szkoły prowincjonalnej w gimnazjum. Szkoła miała odtąd kształcić wyższe kadry na potrzeby nowoczesnego państwa z jego rozległą administracją i wojskiem, przekazywać jeden korpus wiedzy, „standaryzować” ludzi pod względem kulturowym. Germanizacja stała się przejawem tej dążności. Nauczyciele gimnazjum, często wywodzący się z różnych rejonów Prus, przynosili lokalnie ideę „narodu wyobrażonego” (Prus, później Niemiec).

⁴⁰ T. Chrzanowski, op. cit., s. 245–246.

⁴¹ T. Lępkowski, *Słownik historii Polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973, s. 5.

W XIX w. gimnazjum ełckie było ośrodkiem kształcenia i „reprodukcji” niemieckojęzycznej elity. W zgodzie z ideą państwa narodowego instytucje edukacyjne miały przekazywać kulturę duchową grupy dominującej. Wyrzucił to dosłownie w trakcie uroczystości 300-lecia ełckiego gimnazjum rektor Uniwersytetu w Królewcu Philipp Zorn:

[w] momencie powstania ełckiego gimnazjum postawiono szczególnie trudne zadanie: pielęgnowanie niemieckiego ducha i niemieckiego życia wśród ludności wywodzącej się z innych plemion. Kiedy dzisiaj ełckie gimnazjum spogląda wstecz na 300 lat swojego istnienia, może z dumą stwierdzić, że wiecznie stała wiernie na warcie często zagrożonego niemieckiego pogranicza. Wiecznie była światłem niemieckiej wiedzy i niemieckiej pracy. Zawsze wiernie podtrzymywała w sercach młodzieży żar miłości do ojczyzny i naszych władców – przez trzy wieki pnących się w górę, od dworu księcia przez dwór króla do dworu cesarza⁴².

Przytoczona mowa wskazuje na znaczący wzrost nacjonalizmu niemieckiego w drugiej połowie XIX w. Na tej samej uroczystości komisarz Ministerstwa Edukacji Wehrenpfenning mówił:

[p]okolenia młodych Mazurów wychowały się w tej szkole na Niemców, a dziś różnice rasowe stały się bez znaczenia dla jedności ludności Prus Wschodnich. Także Mazur jest dobrym Prusakiem i Niemcem, którego według poczucia państwowości i lojalności od dawna nie można odróżnić od pierwotnie niemieckich elementów prowincji. Wszystkich nas łączy wspólnota wiary ewangelickiej i odporność na wrogą agitację. Do tego wielkiego, szczęśliwie zakończonego procesu stopienia różnych ludów w jedną wspólnotę narodową przyczyniła się ełcka szkoła z godnymi pochwałą sukcesami⁴³.

Sprawozdania Królewskiego Gimnazjum w Ełku z lat 1884–1910 potwierdzają, że szkoła ta była „pasem transmisyjnym” niemieckiej kultury, kształcąc głównie protestanckie i niemieckie elity. Wśród abiturientów zauważyć można szeroką reprezentację synów przedstawicieli warstw średnich i wyższych.

Urzędnicy, duchowni, przedstawiciele wolnych zawodów, wojskowi, nauczyciele i kupcy, przybywający z różnych części państwa niemieckiego, kształcą swoich synów w ełckim gimnazjum przekazując potomnym również status społeczny.

⁴² E. Kammer, op. cit., s. 26.

⁴³ E. Kammer, op. cit., s. 20–21.

Cenzus majątkowy wyznaczał szanse życiowe. Przykładowo absolwentami ełckiego gimnazjum zostali Paul Hensel (matura 1886) i Hermann Hensel (1892), urodzeni w Jeżach (powiat piski), synowie pastora z Wieliczek. Znany ze swojej wrogości do Polaków Paul Hensel był później superintendentem w Piszcu (1907–1929)⁴⁴. Jedynie synowie bogatszych Mazurów lub stypendyści mogli zdobyć wykształcenie gimnazjalne, stając się częścią niemieckiego mieszczaństwa. Dobrymi przykładami tego byli bracia Skowronnek: Richard, Fritz i Max – synowie leśniczego z podełkiej Szyby. Jednak większość Mazurów w „duchu pruskim i niemieckim” wychowywał system szkół powszechnych. Epocę przyświecało przekonanie, że stworzenie narodu kulturowego może się dokonać poprzez odgórnie kierowany system kształcenia. Poprzez dobrowolną lub przymusową asymilację realizowało się filozoficzne hasło: „jednoczyć za wszelką cenę!”⁴⁵.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bogdan Danuta, *Znaczenie szkół prowincjonalnych w Elku i w Zalewie dla polskiego i niemieckiego elementu etnicznego w Prusach w XVI–XVIII wieku*, w: *Postawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.)*, red. G. Białuński, G. Jasiński, Giżycko 1999.
- Chrzanowski Tomasz, „Stipendium Masovianum” w Królewskim Gimnazjum w Elku w drugiej połowie XIX wieku (1858–1914), „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2011, nr 2 (272).
- Corvin Otto, *Aus dem Leben eines Volkskämpfers. Erinnerungen von Corvin*, Bd. 1, Gebrüder Binger, Amsterdam 1861.
- Dzierżek (Bahrke Karol), *Wycieczka kolarza na Mazury Pruskie*, Rubieszewski i Wrotnowski, Warszawa 1898.
- Frick David A., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters into the History of the Controversies (1551–1632)*, Modern Philology, 1989, Vol. 123, University of California Publications.
- Gellner Ernst, *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.
- Hampke Hermann, *Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Lyck am Schlüsse des Schuljahres von Michaelis 1870 bis dahin 1871*, Schellpressendruck von Rudolph Siebert in Lyck, Lyck 1871.
- Hartknoch Krzysztof, *Altes Und Neues Preußen*, In Verlegung Martin Hallervorden/Buchhändlern in Königsberg. Druckts Johann Andraea, Frankfurt–Lipsk 1684.
- Herder Johann Gottfried, *Briefe zu Beförderung der Humanität*, Johann Friedrich Hartknoch, Riga 1793.
- Jasiński Janusz, *Michał Kajka 1858–1940*, Mazurskie Towarzystwo Naukowe, Elk 2008.
- Kammer Eduard, *Bericht über die Feier des dreihundertjährigen Bestehens des Königlichen Gymnasiums zu Lyck*, Hartung, Königsberg 1888.
- Kętrzyński Wojciech, *O Mazurach* (przedruk z redakcją z 1872), oprac. J. Jasiński, Pojezierze, Olsztyn 1968.
- Kossert Andreas, *Mazury. Zapomniane południe Prus Wschodnich*, Scholar, Warszawa 2004.
- *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, tłum. B. Ostrowska, Scholar, Warszawa 2009.
- Lackner, H. Lippold, *Hensel Paul*, w: *Altpreußische Biographie*, hrsg. F. Gause, Bd. 3, K. Forstreuter, N.G. Elwert Verlag, Marburg/Lahn 1974.
- Luh Jürgen, *Die Zeit der Reformen*, w: *Preussen. Geschichte eines Mythos*, hrsg. J.H. Schoeps, Weltbild, Berlin 2010.
- Łepkowski Tadeusz, *Słownik historii Polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973.
- Marcinkiewicz Stefan Michał, *Mityczna stolica Mazur. Między Elkiem a Lyck*, MHE, Elk 2015.
- Moczarski Christel, *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußischer Wirtschaftsraum*, Ferdinand Hirt in Breslau, Breslau 1938.
- Pletzing Christian, *Vom Völkerfrühling zum nationalen Konflikt. Deutscher und polnischer Nationalismus in Ost- und Westpreussen 1830–1871*, Otto Hereassowitz Verlag, Wiesbaden 2003.

⁴⁴ M. Lackner, H. Lippold, *Hensel Paul*, w: *Altpreußische Biographie*, Hrsg. F. Gause, Bd. 3, K. Forstreuter, N.G. Elwert Verlag, Marburg/Lahn 1974, s. 949.

⁴⁵ E. Gellner, op. cit., s. 48, 33.

- Przyjaciel Ludu Lecki (elcki). Roczniki 1842 i 1844 wraz z „Przydatkiem”*, red. G. Jasiński, Ostróda 2010.
- Schulze Hagen, *Państwo i naród w dziejach Europy*, tłum. D. Lachowska, WUW, Warszawa 2012.
- Seidel Heinz, Dziengel Peter, *Das Gymnasium zu Lyck (Ernst Moritz Arndt Schule) 1587–1987*, Vereinigung Sän-gerkränzchen der Lycker Prima, 1830 und Sudavia, Hannover 1987.
- Sukertowa-Biedrawina Emilia, *W obronie Michała Pogorzelskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1957, nr 3.
- Szymański Adolf, *Akademia Mazurska*, w: *Mazury – słownik stroniczy, ilustrowany*, red. W. Mierzwa, Retman Baobab, Dąbrówno–Warszawa 2008.
- Töppen Max, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*, Verlag von Theodor Bertling, Danzig 1870.
- Weber Max, *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*, tłum. D. Lachowska, WUW, Warszawa 2011.

Prasa

„Das Lycker gemeinnützige Unterhaltungsblatt”

– 1843, 11 März, 18 November.

„Preussische Provinzial Blätter”

– 1835

„Neue preußische Provinz Blätter”

– 1858.

Sprawozdania dyrektorów Królewskiego Gimnazjum w Elku

- Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Lyck am Schlüsse des Schuljahres von Michaelis 1870 bis dahin 1871*, Schellpressendruck von Rudolph Siebert in Lyck, Lyck 1871.
- Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Lyck am Schlüsse des Schuljahres von Michaelis 1871 bis dahin 1872*, Schellpressendruck von Rudolph Siebert in Lyck, Lyck 1872.
- Königliches Gymnasium zu Lyck: Programm des Königlichen Gymnasiums zu Lyck für Ostern 1884/1885*, Rudolph Siebert in Lyck, Lyck 1885.
- Königliches Gymnasium zu Lyck: Programm des Königlichen Gymnasiums zu Lyck für Ostern 1885/1886*, Rudolph Siebert in Lyck, Lyck 1885.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1886/87*, Druck von Alb. Glanert (vorm. R. Siebert), Lyck 1887.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1887/88*, Königsberg i. Pr. Hartungsche Buchdruckerei, 1888.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1888/89*, Druck von Alb. Glanert (vorm. R. Siebert), Lyck 1889.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1889/90*, Druck von Alb. Glanert (vorm. R. Siebert), Lyck 1890.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1890/91*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1891.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1891/92*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1892.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1892/93*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1893.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1893/94*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1894.
- Jahresbericht über das Königlichen Gymnasiums zu Lyck für das Schuljahr 1894/95*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1895.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht für das Schuljahr 1895/96 von Direktor Kotowski*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1896.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors für das Schuljahr 1896/97*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1897.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1897/98*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1898.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1898/99*, Druck von Albert Glanert’s Buchdruckerei, Lyck 1899.

- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1899/1900*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei, Lyck 1900.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1900/1901*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei, Lyck 1901.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1901/1902*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei, Lyck 1902.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1902/1903*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei, Lyck 1903.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1903/1904*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei, Lyck 1904.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1904/1905*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei (Otto Scheumann), Lyck 1905.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1905/1906*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei (Otto Scheumann), Lyck 1906.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1906/1907*, Druck von Albert Glanert's Buchdruckerei (Otto Scheumann), Lyck 1907.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1907/1908*, Königsberg i. Pr. Hartungsche Buchdruckerei, 1908.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1908/1909*, A. Glanerts Buchdruckerei (Otto Scheumann), Lyck 1909.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1909/1910*, A. Glanerts Buchdruckerei (Otto Scheumann), Lyck 1910.
- Königliches Gymnasium zu Lyck Bericht des Direktors über das Schuljahr 1910/1911*, Masurische Druckerei und Zeitungsverlag, G.m.b.H., Lyck 1911.